

АТАНАС ПОПОВ (Велико Търново)

ЛИГАТУРИ В КНИЖОВНАТА И ВЕЩЕВА ПИСМЕНОСТ ОТ ТЪРНОВО

Завързаното (лигатурно) писмо е един интересен проблем в средновековната българска палеография. Към вече известните писмени паметници — ръкописи и каменни надписи, през последните години при археологическите разкопки и проучвания във Велико Търново бяха прибавени новооткрити епиграфски находки. В тях има също разнообразни буквосъчетания. Натрупаният материал позволява да се направят определени съпоставки и изводи от наблюденията върху завързаното писмо и различните видове лигатури.

Известно е, че за най-старо свързване на букви в кирилската палеография се смятат щ (шт), ѝ (оу). Към тях се отнасят и йотуваните гласни. Поради характера на писмото като *scriptio continua* сято са изписвани букви и от съседни думи, които имат в повечето случаи допирни страни или еднаквост във формата¹. Освен завързване има и вписване на букви една в друга или сложни преплитания. Най-често са използвани отвеските и петлиците. Понякога са съединени повече от две букви в остроумни съчетания.

Завързаното писмо с разнообразни буквосъчетания се използвало в подписите на владетелите в издадените от тях грамоти, както и в подписите на патриарси върху книги и писма. Те са употребени в лицевата украса на заглавни страници. Интересни по своя характер са пълните и непълните монограми на имена и титли, които са гравирани подглазурно върху съдини от художествена керамика тип сграфито, монети и пр.

Без съмнение в завързаното писмо е търсена и украсителната страна, декоративното решение. Това много добре се вижда от случаите на преплитане на буквописа с орнаменти в заглавките на ръкописите, глазираните съдини, накитите и пр.

Разглеждането на лигатурите от книжовната и вещевата писменост (епиграфски паметници, керамични съдини, накити и монети) във взаимовръзка дава възможност да се вникне в писмовната практика, да се разкрият някои палеографски особености и да се разбере развитието на средновековното българско писмо през XIII—XIV в.

Тук разглеждаме някои паметници на книжовната и вещева писменост, използвани като образци, произхождащи от Търново.

¹ Е. Ф. Карский и. Славянская кирилловская палеография. М., 1979, с. 238 сл.

Ватиканският препис на Манасиевата летопис (1335—1340)² е изследван преди всичко като паметник на миниатюрната живопис и украсата. В него се срещат 10 вида лигатури:

- = а+у : радужцоуца — с. 406, р. 2.
 = в+о : пръвое — с. 35, р. 1.
 = о+е : кое — с. 397, р. 1.
 = п+р+ѣ : напреѣдъ — с. 146, р. 17.
 = с+е : сего, семоу — с. 138, р. 1; с. 15, р. 7.
 = с+м : смотрї — с. 211, 222, 336, 389, 401 и др.
 = т+в : богатство — с. 54, р. 18 и др.
 = т+н : отнде, частн — с. 67, р. 1 и 2 и др.
 = т+н : ратнищн, непрнчастна — с. 201, р. 15—16 и др.
 = т+р : дрѣстрѣ, отрок, страха — с. 335, р. 22, с. 167, р. 1, с. 116 и др.

Както се вижда, почти половината от лигатурите са съчетание на буквата т съответно с в, н, п, р. Начинът на оформянето е съвсем подобен. Вместо с водоравка буквата т е изписана с дъгичка, наподобяваща кобилица, и към нея са прибавени издължена отвеска и съответно елементите на другата буква — петлици, наклонка, водоравка или втора отвеска. Най-много са лигатурите, свързващи буквите т и р. По-рядко е употребена връзката между буквите тв, тн. Само един път в целия ръкопис е използвана лигатура от 3 букви — п, р, ъ.

За отбелязване са буквосъчетанията, при които са вписани буквите една в друга.

Друг ръкопис, който произхожда от Търново и също е бил повече предмет на изучаване като творба на миниатюрната живопис, е Лондонското евангелие на Иван-Александър (1356)³. В сравнение с Манасиевата летопис в този паметник на средновековната българска писменост лигатурите в редовния текст са много малко. По-често те са употребявани при лицевите страници на отделните евангелия, където буквите са унциални и украсени.

² И. Дуйчев. Летописа на Константин Манаси. С., 1963, вж. посочената там литература.

³ Л. Живкова. Лондонското четвроевангелие на Иван Александър. С., 1980, с. лите- ратурата там.

В Лондонското евангелие на Иван-Александър се срещат 5 вида лигатури:

- = а + р : фареа, зара — л. 6.
 = а + у : радунте са — л. 85; радун са — л. 264, р. 1 и 2.
 = т + в : мртен — л., 85, р. 10; сътворнтъ — л. 179; теа — л. 266, р. 13.
 = т + р : страхумъ — л. 85, р. 9.
 = о + е : стое (свѣтѣе) — л. 6; л. 137.

Още по-малко са лигатурите в Томичовия псалтир, писан в Търново или Килифареvския манастир (1360)⁴. Към миниатюрите са изписани на гръцки език монограми на пророк Давид, пророк Моисей, пророк Арон, пророк Авакум, пророк Исай, Богородица и пр.

В Томичовия псалтир се срещат следните лигатури:

- = а + у : радунса — с. 85, 87, 89, 91, 93, 97, 101, 103, 105.
 = н + н + е : ннѣ — л. 273, в заставката.
 = т + р : трѣж — с. 86.
 = π, ρ, σ, φ, η, τ, ζ : ο Προφήτης (пророк).
 = М, Н, Р : Μητη Θεοῦ (майка божия).

Много интересно е буквосъчетанието в думата ннѣ. Твърде често се среща лигатурата на буквите а и у.

В сборник, съставен за цар Иван-Александър, известен в науката под името Лаврентиев сборник (1348), или Иван-Александров сборник⁵, се срещат 10 вида лигатури:

- = а + н : напсанне — 93 б.
 = о + у : оученноу — 31; ннкоу — 44 б; оуеу — 100.
 = п + р : правън — 93.

⁴ М. Щепкина. Болгарская миниатюра XIV века. М., 1963, 164 с., 68 таблицы.

⁵ К. Куев. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1982.

Є
Ѣ
Ѧ
Ѧ
Ѧ
Ѧ
Ѧ
Ѧ
Ѧ

=с+є: се сжть — 57; се пакы — 64 и др.

=т+в: ѡшестєне — 67; тѡн — 71 б; вєлнчєство — 113 и др.

=т+в+о: стѡрн — 37; стѡрнтн — 57; тѡрєць — 54 и др.

=т+н: плотн — 73; нстннѣ — 46; вндѣтн — 95б и др.

=т+р: отрокоу — 45; страшнын — 53; нестронно — 93б и др.

=т+ѡ: тѡлнко — 38; нѣктѡ — 83 и др.

=ѡ+р: ѡргню — 79 б; гєѡргїа — 141 б.

Много любопитни вѣв връзка с изследвания въпрос са грамотите на българските царе. Те завършват с подпис на владетеля, изписан с украсено писмо и различни буквосъчетания в лигатурите (обр. 1).

Вѣв Ватопедската грамота на цар Иван Асен II (1230)⁶ едноредовият подпис включва монограм на титлата цар в обичайната форма и няколко лигатури (обр. 1 а):

Ѧ

=а+р+ѡ+м: бѡлѡгарѡм.

Ѧ

=н+г: н грѣком.

Ѧ

=ц+р: царѣ.

Ѧ

=ѡ+к: грѣком.

В подписа на цар Константин Асен (1257—1277) на Виргинската грамота⁷ има много повече лигатури, някои от които свързват 3 и повече букви. В нея са изписани 9 лигатури (обр. 1 б):

Ѧ

=а+в: хрѣста бога.

Ѧ

=а+в: бога вѣренѣ.

Ѧ

=а+а+н: кѡстадин.

Ѧ

=б+а: бѡлѡгаром.

Ѧ

=ж+є: самодѣрѣеѣ.

Ѧ

=м+а+с: бѡлѡгаром асєнѣ.

⁶ М. Ласкарис. Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. С., 1930, приложението; М. Андреев. Ватопедската грамота. С., 1965, факсимилето.
⁷ А. Ильинский. Грамоты болгарских царей. М., 1911, с. 53 сл.

Подписът на цар Иван-Александър в Зографската грамота (1342)⁸ е с богато украсени унциални букви, повечето от които са свързани в лигатури. Някои обхващат по 4—5 букви. Титлата цар е в обичайния монограм, а името **алѣѣандр** е изписано с лигатура на първите 3 букви. Тази буквена група, както е известно, е превърната в монограм на Иван-Александър. В съчетанията са използвани и умалени букви, които са вписани между другите.

В този писмен документ, излязъл от царската канцелария, са употребени 9 вида лигатури (обр. 1 в).

= а + в : **Христа** бога.

= а + в : **Бога** вѣренъ.

= а + л + е : **алѣѣандръ**.

= а + р + ѡ + м : **блѣгаринъ**.

= а + н + д + р : **алѣѣандръ**.

= н + с + м + д + р + ѡ : **самодържець**.

= ц + р : **царъ**.

= в + р + е + н + ѡ : **вѣренъ**.

= в + м + ѡ : **всѣмъ**.

В Мрачката грамота на същия владетел (1347)⁹ в двуредовия подпис който започва с изображение на царевата ръка, държаща скиптер, има повече лигатури. Наред с известните от Зографската грамота тук срещаме любопитни буквени свързвания в думите **самодържець**, **грькѡмъ** и др.

В тази грамота има общо 11 вида лигатури (обр. 1 г):

= а + г : **Благовѣренъ**.

= а + м + ѡ : **самодържець**.

= а + р + м + ѡ : **блѣгаринъ**.

⁸ А. Ильинский. Цит. съч., 21—23, факсимиле 3.

⁹ Пак там, 24—26, факсимиле 4.

Б = Б + Л : БЛАГОВѢРЕНЪ.

Д = Д + Р + Ъ + Ж + Е + Ц + Ъ : САМОДРЪЖЕЦЪ.

Н = Н + Г : Н ГРЪКЪМ.

Н = Н + С : Н САМОДРЪЖЕЦЪ.

Р = Р + Н + Ъ : БЛАГОВѢРЕНЪ.

Р = Р + К + W + М : ГРЪКЪМ.

Ц = Ц + Р : ЦАРЬ.

W = W + А + Л + Е : W(АННЪ) АЛЕКСАНДРЪ.

Подписът на цар Иван Шишман във Витошката грамота (1382) е двуредов¹⁰. В началото и тук е изобразена ръка със скиптър. Правят впечатление няколко интересни форми на лигатури — името на владетеля е в пълен монограм; в думата БЛАГОВѢРЕНЪ има необичайно буквено свързване както и в думата ГРЪКЪМ.

В тази грамота има 10 лигатури (обр. 1 ђ):

Ш = Ш + Н + М + А + Н + Ъ : ШИШМАНЪ — пълен монограм.

Р = Р + М + W + Ъ : БЛЪГАРЪМЪ.

Б = Б + Л : БЛЪГАРЪМЪ.

Н = Н + Г : Н ГРЪКЪМ.

М = М + О : САМОДРЪЖЕЦЪ.

Ж = Ж + Ъ : САМОДРЪЖЕЦЪ.

Б = Б + Л : БЛАГОВѢРЕНЪ.

Р = Р + К + W + М : ГРЪКЪМ.

Ц = Ц + Р : ЦАРЬ.

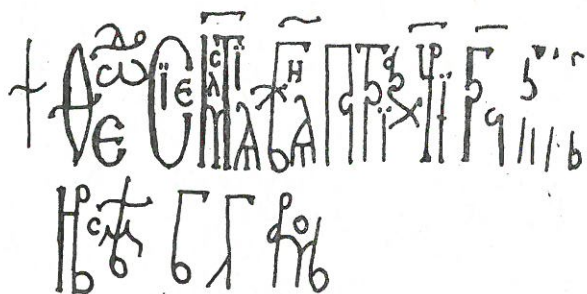
Б = Б + Ъ + Р + Е + Н + Ъ : БЛАГОВѢРЕНЪ.

¹⁰ А. Ильинский. Цит. съч., с. 29, факсимиле 6.

Много интересни с оглед на разглеждания тук въпрос са подписите на патриарх Теодосий Търновски в тълковното евангелие, писано в Търново от Теотокий Псилица¹¹, и в Пандектите на Никон Черногорец¹². Оформянето на буквите е красиво, с удебелявания и колена, с плавни извивки и умалени вписани букви в съчетанията.

a

b

Обр. 2. Подпис на патриарх Теодосий Търновски
a — Никонови пандекти; б — Тълковно евангелие на Теодосий Псилица

Подписът на патриарх Теодосий II в евангелието на Псилица е в два реда и с изключение на 2—3 букви всички са в различни лигатури. В тази своеобразна и остроумна плетеница се срещат 12 вида лигатури (обр. 2 б):

- = а + р + о + м + б : БЛЪГАРОМЪ.
 = а + р + х : ПАТНАРХ.
 = б + о + ж : БОЖНА.

¹¹ К. Куев. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 188.

¹² Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 235; К. Куев. Цит. съч., 188—189.

Ѣ = Г + Р : ЦАРНГРАДЪ.

НѢ = Н + В : Н ВЪЕМЪ.

ЛГ = Г + Л : БЛЪГАРОМЪ.

МЛѢ = М + Л + С + Т + Ї + А : МНОСТІА.

ПР = П + А : ПАТРИАРХЪ.

ѢѢ = С + Ї + Е : ѢѢДОСІЕ.

ТѢ = Т + Р + Ї : ПАТРИАРХЪ.

ЦР = Ц + Р : ЦАРІГРАДЪ.

ѢѢѢ = Ѣ + Е + Ѣ + А : ѢѢДОСІЕ.

Подписът на Теодосий Търновски в Никоновите пандекти е двуредов. По начертание буквите се характеризират със същите особености, както в евангелието на Теотокий Псимица. Въпреки това в подписа на Псимицовото евангелие има прибавка: патриарх на Цариград Търнов. Освен това прави впечатление, че в подписа има повече невключени букви в лигатурни групи и някои правописни различия — думата *мносна* е с осморишно н, а в тълковното евангелие е с десетирично (і). Обратно е с думата *божна*.

Използувани са 7 вида лагатури (обр. 2 а):

ѢѢѢ = В + О + Ж : БОЖІА.

ГЛѢ = Г + Л + Р + М : БЛЪГАРОМ.

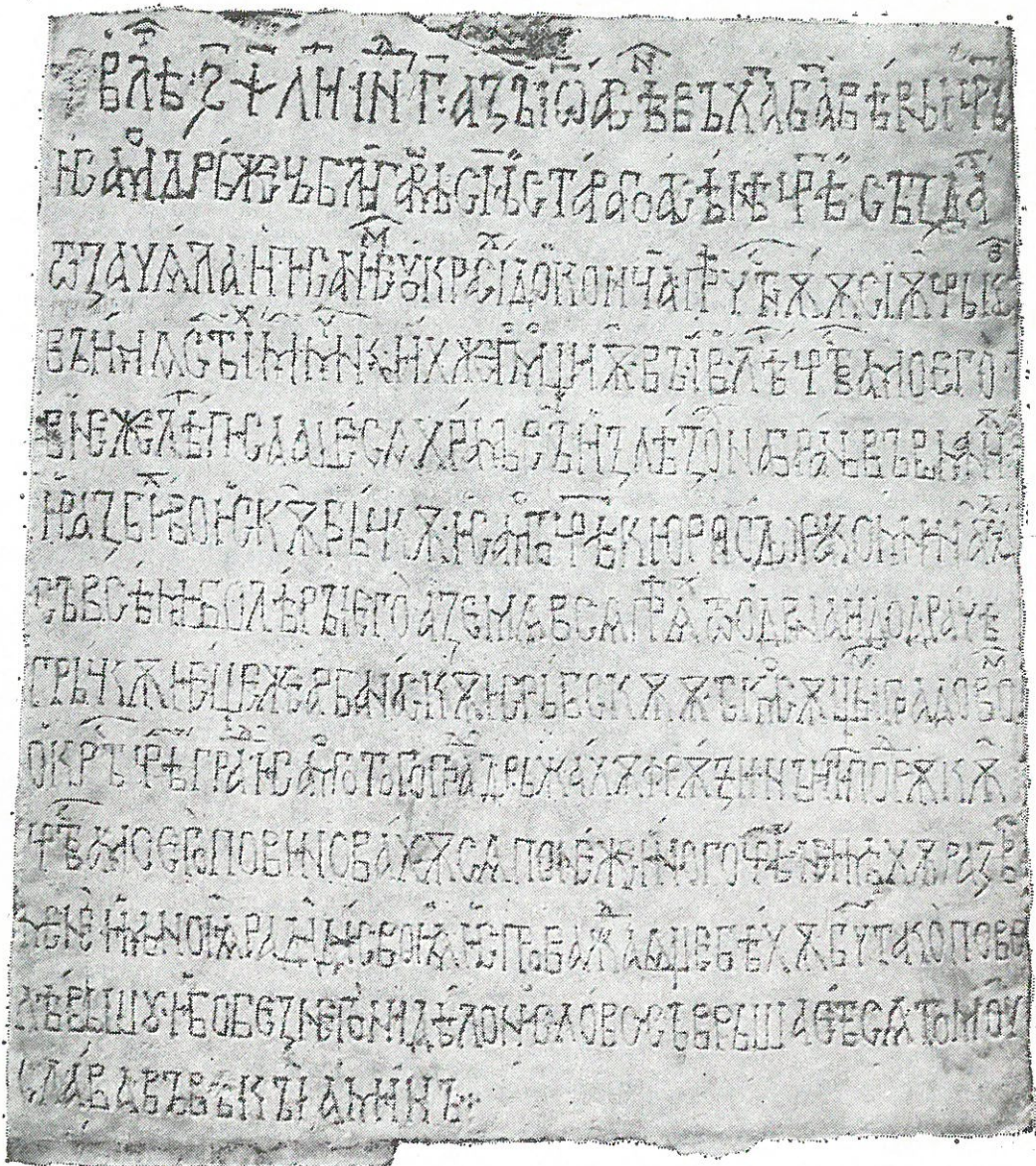
МЛѢѢ = М + Н + Л + С + Т + Ѣ : МНОСТНѢ.

ПР = П + А : ПАТРИАРХЪ.

ѢѢѢ = С + Ї + Е : ѢѢДОСІЕ.

ТѢѢ = Т + Р + Н : ПАТРИАРХЪ.

ѢѢѢѢ = Ѣ + Е + А + Ѣ : ѢѢДОСІЕ.

Обр. 3. Надпис на Иван Асен II (1230)

В една част от Пандектите, известна в науката като Егорова, има също подпис, но не от ръката на патриарх Теодосий¹³. Той е по-късен. Различията са очевидни. С този подпис тук няма да се занимавам, но бих желал да подчертая, че все пак като подражание той отразява тенденцията за завързано изписване подписа на Теодосий Търновски.

¹³ Р. Павлова. Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. — Език и литература, 1975, № 2, 25—38.

Докато в книжовната писменост срещаме по-малко лигатури и те обхващат значително малък брой видове лигатури, в повечето лапидарни паметници, надписите върху керамика и някои монети са използвани сравнително повече лигатури и в по-различни видове. Някои от тях са традиционните от ръкописните паметници, но други не са срещани.

Употребата на лигатурно писмо в лапидарните паметници и върху вещи с утилитарно предназначение се е определяла от ограниченото поле, върху което се пише, от създадената традиция и някои тенденции в средновековното българско писмо.

Изключително интересен епиграфски паметник от Търново, отличаващ се с голям брой и разнообразни лигатури, е Иван-Асеновият надпис от 1230 г. върху мраморна колона в църквата „Св. Четиридесет мъченици“¹⁴. Може да се каже, че той е образец за лигатурно надписно писмо. В това отношение върху него има изследвания. Само ще отбележа, че са използвани 62 вида лигатури (обр. 3).

Каменният надпис от патриаршията, в който се споменава името на важна част на столицата Търново — Девинград¹⁵, се характеризира с красиво вдълбани букви. В този триредов надпис има 12 вида лигатури. В голяма степен той е най-близък до надписа на Иван Асен II. От съдържанието му става ясно, че и той е царски.

Ето лигатурните групи в този надпис:

АННС	= а + м + н + к : камнкъ.	Л	= л + г : БЛАГОВѢРНААГО.
АН	= а + м : ЦАРСТВА МОУ.	Р	= р + н : БЛАГОВѢРНААГО.
А	= а + г : БЛАГОВѢРНААГО.	У	= ц + р : ЦАРСТВА.
МР	= м + р + н : ма рнъ.	РН	= п + р + н + н : прнсно.
Н	= н + а : на.	НС	= н + к : сн камнкъ.
НГ	= н + н + г : ДѢВЫНН ГРА [ДЪ].	С	= с + і : сін.

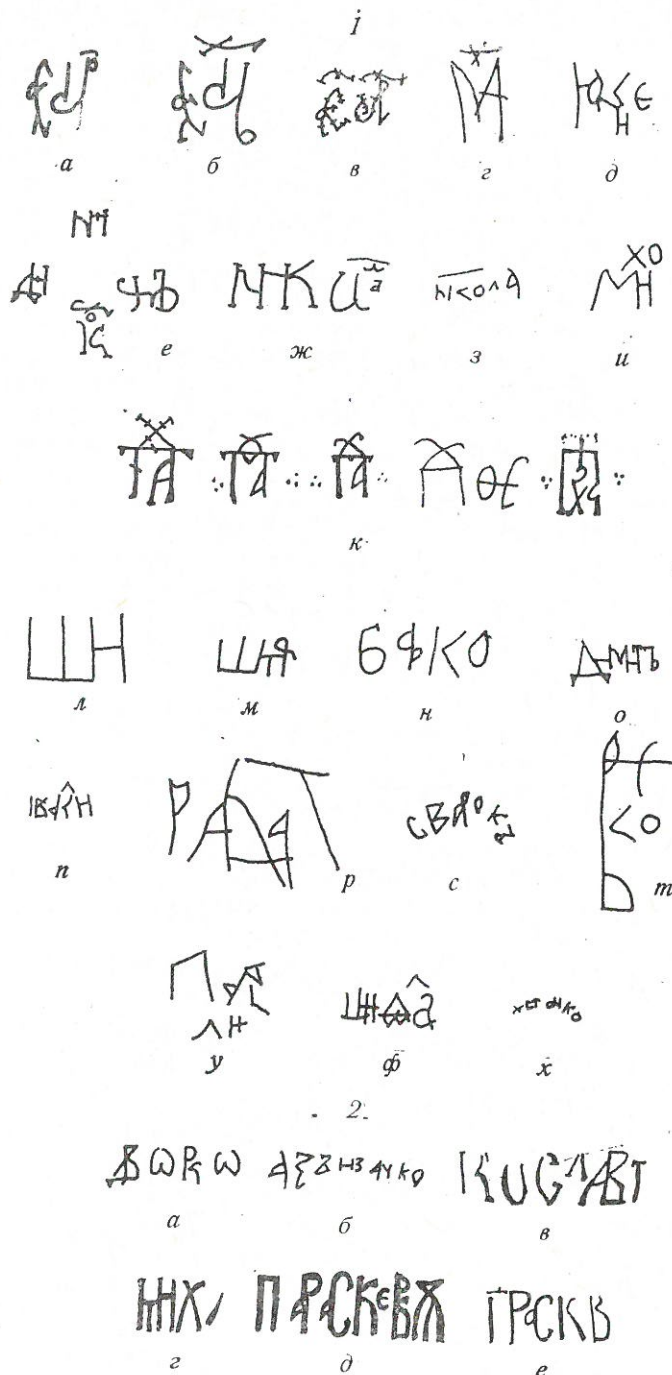
Царският надгробен надпис от XIV в., който произхожда от църквата „Св. Четиридесет мъченици“, има също доста лигатури, 35 вида¹⁶. Сравнен с Иван-Асеновия, той има почти два пъти по-малко лигатурни групи (обр. 4). Вероятно към XIV в. е започнал отлив от лигатурното писмо. И този епиграфски паметник е бил предмет на палеографско изучаване¹⁷.

¹⁴ За този надпис има създадена значителна литература. А. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската велика лавра. — В: Царевград Търнов. Т. 4. С., 1984, 8—16 и посочената там литература.

¹⁵ Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. — В: Царевград Търнов. Т. 3. С., 1980, 116—120.

¹⁶ И. Гошев. Търновски царски надгробен надпис от 1388 година. — Български старини, 1945, № 14, 41—45.

¹⁷ А. Попов. Средновековни надписи. . . , 14—23.

Обр. 5. Надписи и монограми

1 — керамични: а, б, в — монограм на Иван-Александър; г — Михаил Асен; д — монограм на Йоаникий; е — Никодим; ж, з — Никола; и — Михо; к — монограми на титлата патриарх; л, м — монограм на Иван Шишман (1371—1393); н — Барко; о — Димитър; п — Ивакли; р — Радан; с — Сварок; т — Берко; у — Пардик; ф — Шидал; х — Станко; 2 — каменни: а — Дворко; б — Азъ Иванко; в — . . . Кослав. . . ; г — Мих (аилъ); д, е — Параскева

Върху каменни отломъци, намерени в двореца и в патриаршията на Царевец, се срещат отделни лигатури¹⁸. Интерес представлява част от надпис с името Мих(аилъ), Параскева, Дворко, Иванко и др. (обр. 5).

Върху керамика в подглазурни надписи и монограми, както и във вторично врязани графити¹⁹ се срещат лигатури (обр. 5). Любопитни са монограмът на цар Иван-Александър в различно начертание на буквите²⁰, пълният монограм на титлата патриарх²¹, графитът с пълния монограм на Йоаникий²², подглазурният кръстно разположен надпис на Никодим²³ и др., в които срещаме варианти на лигатури (обр. 5).

Монограмите на царете Иван-Александър и Иван Шишман върху монети, сечени от тях, са представени във формата на буквосъчетания, наблюдавани в подписите от грамотите и каменните надписи. В сребърна монета на цар Тодор Светослав надписът около царевото изображение — Светослав цар българом — са изковани 5 лигатури.

От наблюдението на лигатурното писмо се установява следното:

1. Оформени са определени буквосъчетания, които срещаме в повечето писмени паметници в ръкописите, каменните надписи, върху керамика и монети.

2. Най-много и най-разнообразни са лигатурите върху каменни надписи, и то през XIII в.

3. Някои лигатури са се превърнали в неизменни форми на буквосъчетания, сигли. Такива са монограмите на царските и патриаршески титли, царските имена и др.

4. Най-често лигатурите свързват 2 букви, но има и такива, които включват по 4—5 букви.

5. В лигатури са обхванати и букви от 2 съседни думи — краят на предходната и началото на следващата.

6. Някои лигатури съдържат християнска символика и четенето е неотделимо от кръстния знак.

7. В книжовното писмо лигатурите са предимно в надсловните редове, т. е. в заглавията и подписите, и по-малко в редовния текст.

8. Лигатурите са отражение и на почерка на отделните писачи.

¹⁸ Н. Ангелов. Надписи от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, 167—182; Патриаршеският комплекс. . . , 106—131; Й. Алексиев. За грамотността на населението в Търново. — Средновековният български град. С., 1980, с. 209, табл. 3 и 4.

¹⁹ С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. Т. 2. С., 1976, 52—56, 67; Й. Алексиев. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. — В: Търновската книжовна школа. Т. 2. С., 1976, 443—450; А. Попов. Средновековни надписи. . . , 26—52.

²⁰ С. Георгиева. Цит. съч., 66—68, обр. 49 и 50; А. Попов. Монограмът на цар Иван Александър. — ИБИД, 32, 1978, 69—82; Средновековни надписи. . . , 38—39.

²¹ А. Попов. Средновековни надписи. . . , с. 40.

²² Пак там. . . , с. 44.

²³ Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс. . . , с. 159; П. Славчев. Находки от насипа в патриаршията. — В: Царевград Търнов. Т. 3, с. 219, обр. 5.